

Frédéric
Lenoir

*‘Een kwestie die het aanzien van
de wereld veranderde.’*

**HOE JEZUS
GOD WERD**

Hoe Jezus God werd

Frédéric Lenoir

Uitgeverij
Ten Have

UITGEVERIJ & VERSPREIDINGSCENTRUM
Van Halewyck

Inhoud

Voorwoord	13
DEEL I: JEZUS GEZIEN DOOR ZIJN TIJDGENOTEN (eerste eeuw)	21
1. De bronnen	23
2. Een man vol tegenstrijdigheden	29
<i>Een gewone man</i>	29
<i>Een vrome jood</i>	32
<i>Een ongrijpbare man</i>	35
3. Een buitengewoon mens	39
<i>Een wijze leermeester</i>	39
<i>Een wonderdoener</i>	40
<i>Een ongehoorde pretentie</i>	41
<i>Engel of demon?</i>	42
4. Een bovennatuurlijke figuur	45
<i>Een wonderlijke geboorte</i>	45
<i>Een leven in het teken van God</i>	47
<i>Uit de dood verreezen</i>	49
5. De vervulling van de joodse Schrift: 'de Mensenzoon'	51
<i>Een profet</i>	51
<i>Christus, de Messias</i>	54
<i>Jezus over zichzelf</i>	58

6. De joodse Schrift voorbij: 'de Zoon van God'	60
<i>De machtigste</i>	60
<i>De Zoon van God</i>	61
<i>Aan God zelf gegeven namen</i>	62
<i>De Here Jezus</i>	63
<i>Toegewijde prediking</i>	64
<i>Toenadering tot de heidenen: een waar probleem</i>	67
<i>De breuk met het jodendom</i>	70
7. Eerste aanzet voor een toekomstig debat:	
is Jezus mens of God?	73
<i>Het probleem van het monotheïsme</i>	73
<i>De christologie in de kinderschoenen</i>	74
DEEL II: JEZUS IN HET MEERVOUD	79
(tweede en derde eeuw)	
1. Christenen onder de heidenen	81
<i>De expansie van het christendom in de tweede en de derde eeuw</i>	82
<i>De impopulariteit van de christenen</i>	89
<i>Sporadische vervolgingen</i>	90
<i>Een steeds betere verdediging</i>	93
<i>Een voorbeeldige moraliteit</i>	94
<i>De kerk organiseert zich</i>	97
2. Een revolutie: Johannes en de goddelijke Logos	101
<i>Wie is Johannes?</i>	101
<i>In het begin was het Woord</i>	103
<i>De kiem van de Drie-eenheid</i>	106
<i>Het succes van de christologie van het Woord</i>	107
3. Vragen over de Godmens	109
<i>Docetisme: afwijzing van Jezus' menselijkheid</i>	109

<i>Adoptianisme: afwijzing van de incarnatie van het Woord</i>	112
<i>Pleidooi voor Jezus als mens en God tegelijk</i>	113
<i>Monarchianisme en modalisme: de Vader is de Zoon</i>	115
<i>Subordinatianisme: de Zoon is ondergeschikt aan de Vader</i>	117
4. Nieuwe joods-christelijke controverses	120
<i>Joodse christenen, tussen kerk en synagoge</i>	120
<i>Nazoreeërs: Jezus zowel mens als God</i>	121
<i>Ebionieten: Jezus, zoon van Jozef en niet van God</i>	122
<i>Elkesaieten: de engel Jezus</i>	124
<i>Marcion: verwerping van Jezus' joodse afkomst</i>	126
5. Gnosticisme, de tegenstelling tussen de historische Jezus en de metafysische Christus	131
<i>Een elitair denken</i>	131
<i>Een duistere oorsprong</i>	134
<i>Eén beweging, meerdere stromingen</i>	136
<i>Gnosis en vrouwen</i>	138
<i>Jezus in de visie van de gnostici</i>	141
<i>Mani en het manicheïsme</i>	144
6. De opkomst van een christelijk orthodoxie	147
<i>Orthodoxie versus ketterij</i>	147
<i>God, zijn Zoon en de heilige Geest</i>	148
<i>Naar een canon van de Schrift</i>	150
<i>De apocriefen: tweederangsliteratuur?</i>	154
<i>Concilies: toezien op het naleven van de orthodoxie</i>	155
7. De storm voor de stilte	157
<i>Van de ene vervolging in de andere</i>	157
<i>De kwestie van de afvalligen</i>	159
<i>De Grote Vervolging onder Diocletianus</i>	160

DEEL III: DE GODMENS	163
(vierde en vijfde eeuw)	
1. Christus en de keizer	165
<i>De eenheid van het rijk en die van de kerk</i>	167
<i>Arius de Alexandrijn</i>	170
<i>Christus, god op de tweede plaats</i>	172
<i>Het concilie van Alexandrië</i>	174
2. Nicea, het eerste oecumenische concilie	178
<i>Een 'onbeduidende detailkwestie'</i>	179
<i>Oosterse twisten</i>	180
<i>Ontstaan van een universele orthodoxie</i>	184
3. De wraak van Arius	190
<i>Eerberstel voor Arius</i>	191
<i>De bekering van de barbaren tot het ariaanse geloof</i>	194
<i>Op zoek naar een compromisformulering</i>	197
<i>De natuur van Christus verscheurt het christendom</i>	200
<i>Apollinarius en de God Christus</i>	202
4. Constantinopel, een katholieke overwinning	204
<i>Een oosters concilie</i>	205
<i>Een staatsgodsdienst</i>	208
<i>Als de handelaar over theologie begint</i>	209
<i>De meest christelijke keizer?</i>	210
5. Nestorius en de 'moeder van God'	212
<i>De scholen van Antiochië en Alexandrië</i>	213
<i>Christologische twist of machtsstrijd?</i>	215
<i>De nestoriaanse doctrine</i>	219
6. De 'slag om Efeze'	222
<i>Drie concilies</i>	222

<i>De 'zegeningen' van Cyrillus</i>	226
<i>De akte van vereniging van 433</i>	228
<i>De nestoriaanse kerken</i>	229
<i>De Codex Theodosianus</i>	231
7. Chalcedon: de twee naturen van Christus	234
<i>Eutyches en de radicalisering van de Alexandrijnse school</i>	234
<i>De tweede 'slag om Efeze'</i>	236
<i>Dioscorus in de beklagdenbank</i>	239
<i>De definitie van Chalcedon</i>	242
<i>Het monofysitische schisma</i>	243
Epiloog	247
Dankwoord	261
Selectieve bibliografie	263
Noten	265

DEEL I

JEZUS GEZIEN DOOR ZIJN
TIJDGENOTEN

(eerste eeuw)

1 De bronnen

Alvorens het vraagstuk van Jezus' identiteit aan te snijden, moeten we – voor degenen die niet erg vertrouwd zijn met het onderwerp – een paar woorden aan de diverse bronnen wijden: hoe hebben we het leven en de boodschap van Jezus leren kennen?

In de eerste plaats uit enkele bronnen van buiten het christendom, uit verslagen van bepaalde klassieke auteurs, zoals Suetonius. In zijn *Leven van Claudius*, begin tweede eeuw, vertelt hij dat de keizer ongeveer in het jaar 49 (of 41)² besloot de joden uit Rome te verjagen. De reden was dat zij 'voortdurend in opstand komen op instigatie van Chrestos [Christus]'. Er zijn in die tijd dus mensen die zich op Christus beroepen; enige tijd later, rond 111-112, wordt dat bevestigd in een brief van Plinius de Jongere aan keizer Trajanus. De gouverneur bekent daarin dat hij van zijn stuk is gebracht door de christenen 'die een loflied voor Christus zingen als voor een God' en hij vraagt aan zijn vorst welke opstelling hij jegens hen moet innemen. Rond 120 wijst de Romeinse historicus Tacitus er op zijn beurt op dat er in Rome mensen woonden, 'gehaat om hun schaamteloosheden, die het volk "christenen" noemde. Die naam komt van Christus, die procurator Pontius Pilatus onder het keizerschap van Tiberius had terechtgesteld.'

Naast deze klassieke geschriften bevestigen ook teksten uit de joodse gemeenschap het bestaan van Jezus. Zo vertelt de joodse historicus Flavius Josephus aan het begin van de eerste eeuw dat 'een zekere Jakobus, de broer van Jezus die de Christus werd genoemd', tot stening werd veroordeeld. En in *De oude geschiedenis van de joden* voegt hij daaraan toe dat Jezus 'een wijze man' was, '[...] een wonderdoener, een leermeester van mensen die met vreugde de waarheid ontvingen. Hij voerde veel joden en veel Grieken met zich mee.

Ook toen Pilatus hem [...] tot het kruis had veroordeeld, gaven zij die eerder van hem hadden gehouden, niet op. [...] Tot op heden is de groep van christenen niet verdwenen.³ Ook in de Talmoed van Babylon komen twee verwijzingen naar Jezus voor; hij wordt daarin voorgesteld als een ‘wonderdoener’ die ‘Israël heeft misleid’.⁴

Maar de belangrijkste documentatie is te vinden in de oudste teksten uit het Nieuwe Testament; als ze niet het werk zijn van tijdgenoten van Jezus en ooggetuigen van zijn leven, dan toch ten minste van mensen die onmiddellijk na hen kwamen. Het bestaat uit 27 boeken, geschreven tussen het einde van de jaren veertig, ofwel zo’n twintig jaar na de dood van Jezus, en de jaren twintig van de tweede eeuw. Daarvan vormen de brieven van de apostel Paulus – de eerste teksten die over Jezus spreken – en de vier evangeliën een zeer waardevolle bron van informatie over de Galileëer.

In niets was Paulus echter voorbestemd om bij uitstek de getuige te worden van het ontstaan van het christendom, vooral omdat hij Jezus tijdens diens leven nooit heeft ontmoet. Paulus heette eigenlijk Saulus en werd aan het begin van onze jaartelling geboren in Tarsus, in het huidige Turkije. Als kind van een rijke joodse koopmansfamilie die het Romeinse burgerschap geniet beweegt hij zich in de diaspora⁵ die bekend is met zowel de Thora als de klassieke literatuur en spreekt hij Hebreeuws en Grieks. Hij wordt opgevoed in een heel vroom farizees⁶ milieu, staat aanvankelijk zeer afwijzend tegenover de beweging van Jezus’ discipelen en bestrijdt hen onvermoebaar. Totdat het lot onverwacht een uitzonderlijke wending zou nemen. Als hij op last van de hogepriester van Jeruzalem naar Damascus vertrekt om er de discipelen van Jezus te straffen, wordt hij getroffen door een aangrijpend visioen: de herrezen Christus. ‘Saul, Saul, waarom vervolg je mij?’ vraagt deze hem. Dat was rond het jaar 36, ongeveer zes jaar na de dood van Jezus. De onverzettelijke ridder wordt door deze gebeurtenis letterlijk ‘omgekeerd’ – hij valt van zijn rijdier op de grond. Vanaf dan is het voor hem zonneklaar: Jezus is inderdaad de Messias die is aangekondigd door de Schrift en die de joden sinds lang verwachten. Van een vervolger van het ontluikende

christendom verandert hij in een onvermoeibare verbreider ervan en hij reist onafgebroken van Klein-Azië tot de Middellandse Zee. Hij sterft rond 68 als martelaar in Rome.

Paulus is de schrijver van verschillende brieven die epistels worden genoemd; het gaat om brieven in proza die zijn bedoeld om aan de hele geloofsgemeenschap te worden voorgelezen. Historici maken onderscheid tussen de authentieke epistels – die hij daadwerkelijk heeft geschreven en die allemaal uit de jaren vijftig stammen: de eerste brief aan de Tessalonicenzen, de brieven aan de Galaten, de Filippenzen en Filemon, de eerste en tweede brief aan de Korintiërs en de brief aan de Romeinen – en de brieven die aan hem worden toegeschreven, maar hoogstwaarschijnlijk niet van hem zijn: de tweede brief aan de Tessalonicenzen, de brieven aan de Efeziërs, de Kolossenzen en Titus, de twee brieven aan Timoteüs en ten slotte de brief aan de Hebreëen. Al vormen de brieven van Paulus een uitstekende ingang tot de boodschap van Jezus, ze verschaffen daarentegen bijzonder weinig informatie over het leven van de leermeester: dat wijst erop dat de mondelinge overlevering heel dynamisch is en dat de apostel het niet nodig vindt alom bekende gebeurtenissen in herinnering te brengen.

Gelukkig zijn de belangrijkste gebeurtenissen uit het leven van Jezus een paar jaar later door de evangelieschrijvers op schrift gezet. Het zijn de fundamentele getuigenissen om van binnenuit te begrijpen hoe hij door zijn directe omgeving werd gezien.

Het oudste evangelie⁷ is dat van Marcus. Hij wordt door de kerk beschouwd als de auteur van de tekst, maar is geen apostel. Hij is een discipel van Petrus en in deze 'biografie' van Jezus, die ongetwijfeld in de tweede helft van de jaren zestig tot stand is gekomen, spreekt hij in diens naam. Het evangelie van Marcus is het kortste van alle en staat ook het dichtst bij de historische feiten. Het is vermoedelijk in Rome geschreven, in een ruwe, scherpe stijl die zich niet om wonderbaarlijke details bekommert. Het boek – dat zich tot christenen van heidense afkomst lijkt te richten, aangezien de auteur de moeite neemt de joodse gebruiken te verduidelijken –

stelt Jezus vanaf het begin voor als de ‘Zoon van God’ (Marcus 1:1). Aan de hand van de woorden, genezingen en andere wonderen, en ook het lijden en de opstanding van Jezus wil het laten zien dat deze bijzonder unieke mens inderdaad een goddelijke afstamming heeft. Marcus zwijgt daarentegen volledig over de geboorte en de kinder-tijd van Jezus, wat ruimschoots zal worden goedgeemaakt door de boeken van Matteüs en Lucas.

Het evangelie van Matteüs, rond de jaren tachtig opgesteld in Syrië, is toegeschreven aan een tollenaar (belastinginnehmer) die apostel werd, maar we weten niet wie het in werkelijkheid heeft geschreven. Zeker is dat deze uitvoerige en ritmische tekst het werk is van een schrijver van joodse afkomst die het Grieks perfect beheerste. Het geeft de zorgen weer van de joodse christenen die in de synagogen onder vuur komen te liggen (want laten we niet vergeten dat Jezus een jood was en dat zijn eerste discipelen dat eveneens waren). Zijn doel is dus te laten zien dat Christus zijn beloften aan het Hebreeuwse volk nakomt en de profetieën uit het Oude Testament vervult.

Het evangelie van Lucas, ongeveer uit dezelfde tijd als dat van Matteüs, richt zich tot christenen van heidense afkomst. Het auteurschap ervan wordt door de traditie toegekend aan Lucas, de ‘geliefde arts’ (Kolossenzen 4:14), een discipel van Paulus uit Antiochië, in Syrië, die sterk was beïnvloed door de Griekse cultuur (hij heeft zijn evangelie trouwens misschien ook in Griekenland geschreven). Hij wordt vaak voorgesteld als de eerste historicus van het christendom en is eveneens de auteur van de Handelingen van de apostelen, een kleurrijk verhaal dat vertelt over het ontstaan en de ontwikkeling van de vroege kerk. Lucas onderscheidt zich van de andere evangelieschrijvers door zijn precisie: hij beschrijft het leven van Jezus tot in detail, van zijn geboorte (waarbij hij lang blijft stilstaan bij de afkomst van zijn familie) tot zijn dood en daarna zijn opstanding. Het werk van Lucas heeft tot doel te laten zien dat, ook als Jezus inderdaad de door de teksten aangekondigde Messias is, zijn roeping universeel is: redding wordt aan zowel joden als heidenen geschonken.

Laten we opmerken dat de drie evangeliën van Marcus, Matteüs en Lucas ‘synoptisch’ worden genoemd (het Griekse woord synoptisch betekent ‘totaaloverzicht’: omdat ze grofweg dezelfde verhaallijn volgen, kunnen hun overeenkomsten en verschillen worden vergeleken door ze in drie kolommen naast elkaar te zetten).

Het vierde evangelie is dat van Johannes, dat zowel door zijn vorm als door zijn boodschap ver van de *synopsis* evangeliën afstaat. Het is veel later geschreven (rond het jaar 100) – daarom zal ik het pas in het tweede deel van dit boek bespreken – en is op naam gezet van de apostel Johannes (de zoon van Zebedeüs), in wie sommigen de ‘geliefde discipel’ herkennen die in dit evangelie wordt genoemd. In feite kan onmogelijk worden vastgesteld wie het werkelijk heeft geschreven. Dit evangelie, uitgewerkt in een heel poëtische stijl, is in elk geval geschreven door een christen van joodse afkomst die van Jezus soms een heel ander beeld geeft dan de synoptische evangeliën doen: sommige gebeurtenissen zijn weggelaten (bijvoorbeeld de gedaanteverandering en de beproeving van Christus in de woestijn), terwijl andere zijn toegevoegd (de bruiloft in Kana, de ontmoeting met de Samaritaanse vrouw, meerdere reizen naar Jeruzalem in plaats van één, enz.). Er wordt een beeld van Jezus gegeven dat de langzame rijping van het christelijke denken weerspiegelt: in het evangelie van Johannes wordt de Nazoreeër voor het eerst gelijkgesteld aan God zelf. De traditie kent aan de apostel Johannes ook drie brieven aan christelijke gemeenschappen in Klein-Azië toe, net als de Openbaring, rond het jaar 100. Dit laatste, spectaculaire verhaal, voorgesteld als een reeks symbolische visioenen, kondigt de vervolgte christenen aan dat Christus uiteindelijk de krachten van het kwaad zal overwinnen.

Bij de geschriften van het Nieuwe Testament – de enige die de kerk tijdens een concilie in Carthago, eind vierde eeuw, als authentiek erkent – komen nog andere, zogenaemde ‘apocriefe’ (geheime, verborgen) bronnen. Ik zal daar uitgebreid op terugkomen in het tweede deel van dit boek, dat aan de tweede en de derde eeuw is gewijd, want deze bronnen, die veel minder uitvoerig zijn over het

leven van Jezus, zijn ruim na de vier evangeliën geschreven en zijn vooral van belang om de theologische twisten uit later eeuwen te kunnen begrijpen.

Zoals we zien ontbreekt het ons niet aan documenten die informatie over Jezus geven. Weinig personen uit de Oudheid kunnen zich erop beroemen dat ze aanleiding hebben gegeven tot zo'n overvloed aan geschriften, tenminste voor zover deze teksten bewaard zijn gebleven. Deze bronnen moeten echter met de nodige kritische distantie worden onderzocht, met name vanwege hun gebrek aan objectiviteit, of het nu gaat om de Romeinse of Joodse bronnen – die over het algemeen vijandig tegenover de jonge christelijke gemeenschap staan – of die van de eerste discipelen van Jezus: het is zonneklaar dat zij, gefascineerd door hun leermeester, al dan niet met opzet hun verhaal hebben kunnen verfraaien. Hoe onvolmaakt het ook is, dit documentatiemateriaal vormt een onloochenbaar bewijs voor het bestaan van Jezus en we kunnen ons daarmee een tamelijk exact idee vormen van de belangrijkste momenten uit zijn openbare leven. Maar krijgen we daarmee ook uitsluitsel over zijn ware identiteit? Daar wringt de schoen...